

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧО-КОМЕРЦІЙНИХ КОМПАНІЙ

У статті аналізуються дві лінії суспільного розвитку, засновані на європейському і азіатському типах цивілізації. З'ясовуються основні системоутворювальні елементи, які впливають на економічну діяльність. Показано вплив православної і протестантської етики на ефективність господарської діяльності з часів М.Вебера і до сьогодні. Проводиться порівняльна характеристика принципів господарювання у східнослов'янських державах і Японії.

Ключові слова: детермінанти розвитку господарства, православна і протестантська етика, національний менталітет, цінність праці.

Греков А.М. Социокультурные детерминанты развития производственно-коммерческих компаний. *В статье проведен анализ двух линий общественного развития, выработанных европейским и азиатским типами цивилизации. Дано объяснение основных системообразующих элементов, влияющих на экономическую деятельность. Показано влияние православной и протестантской этики на эффективность хозяйственной деятельности со времен М. Вебера и по сегодняшний день. Проведена сравнительная характеристика принципов хозяйствования в восточнославянских государствах и Японии.*

Ключевые слова: детерминанты развития хозяйства, православная и протестантская этика, национальный менталитет, ценность работы.

Grekov A.M. Progress sociocultural determinant of industrial-and-commercial companies.

The article is devoted to analysis of two social development lines that are formed by European and Asian types of civilization. Main backbone elements that have an effect on economical activity were explained. Orthodox and Protestant ethic's impact on business activity was revealed from M. Veber till current. Eastern-Slavic states and Japan business principles comparison characteristic was execute.

Key words: economic development determinants, Orthodox and Protestant ethic, national mentality, job value.

Усе існуюче у світі різноманіття ліній суспільного розвитку базується на різноманітності двох домінуючих типів цивілізації, які умовно можна назвати “європейським” і “азіатським”. Перший тип бере початок від античного часу, це ланцюг суспільств, які характеризуються приватною власністю, балансом відносин і пріоритетом цінностей індивідуалізму. Другий тип історично пов'язаний з азіатськими деспотіями, домінуванням державної власності, всевладдям державних структур при відсутності державного суспільства, підданством, пріоритетом суспільних цінностей при оволодінні індивідуальності. Протягом тисячоліть в основі таких суспільств лежали наступні системоутворювальні елементи:

- держава як всевладна божественна сила;
- власно-правова ієрархія;
- соціальний статус, який визначається владою і престижем, а не майновими розбіжностями;
- залежність індивідуального багатства від близькості до влади;
- панування колективної власності сільськогосподарської земельної общини і держави, яка персоніфікується державним правителем;
- земля за своєю суттю як власність всього соціуму;
- централізоване вилучення додаткового продукту у вигляді ренти – податку, що реалізує одночасно функцію державної влади і функції власності на землю.

Наш підхід виражається у поясненні самотніх особливостей вітчизняної культури управління і впливаюча звідси своєрідність історії і сучасного стану України. На ефективність діяльності виробничо-комерційних компаній впливає: цивілізаційно-економічний, геокліматичний, етнологічний, етноконфесійний фактори.

Цивілізаційно-економічний фактор, як показує світовий досвід, свідчить про те, що архетипи народу, національна культура, характер релігії і т.ін. насправді не відіграють принципово важливої ролі в економічному прогресі країни. Про це свідчить видимий прогрес

країн, що дуже відрізняються між собою за цими характеристиками, наприклад, США, Німеччина, Японія, Китай, “нові індустріальні країни” тощо. Навіть іслам, в догматах якого дійсно є немало того, що, здавалось би, повинно стояти на шляху розвитку бізнесу, не заважає швидкому економічному прогресу ряду ісламських країн. Проте основні фактори розвитку базувались на відмінностях, викликаних досвідом історичного розвитку і особливостями соціокультурних орієнтацій того або іншого народу: “... в Японії зовсім по-іншому, аніж у США, вирішувались проблеми економічного розвитку. Там робилась ставка на колективізм, солідарність, патріотизм, на досягнення консенсусу щодо життєво важливих для нації питань, в той час як у США – на індивідуалізм, на вирішення будь-яких питань в парадигмі “більшість – меншість”. Інакше кажучи, досягають завидних успіхів у своєму розвитку країни з традиціями як індивідуалізму, так і колективізму” [1, с.46].

Таким чином, шлях до сучасної високоорганізованої економіки лежить через ряд особливостей в досягненні цілей, які мають важливе значення в обмеженні використання специфічних культурних традицій в праці і управлінні. Між економічними досягненнями країни і її культурою існує явний взаємозв'язок. На рубежі 1980-90-х рр. в цілому ряді держав почалося постсоціалістичне реформування. І сьогодні спостерігаються значні відмінності в результатах цього процесу в західно- і східно-християнських країнах. Якщо західно-християнські суспільства (як протестантські, так і католицькі) більш-менш успішно подолали фазу трансформації економіки, то у східно-християнських спільнотах цей процес проходить повільніше і складніше [2, с.35]. Дослідники відзначають вирішальну роль наступних факторів специфічності вітчизняної історії, організації економічного і соціального життя, національної культури і менталітету: порівняно велика територія і слабкі зв'язки між регіонами, особливості кліматичних умов, екстенсивне зростання в продовж багатьох років.

Особливості геокліматичного фактору полягають у природному середовищі, яке відіграє величезну роль у формуванні типу господарства, всієї системи життєдіяльності людей, трудових навичок, вмінь тощо. Кращі результати досвіду, практики закріплювались, формувались етнічні традиції освоєння території, трудової діяльності. Ці традиції не могли не залишити слід в національному менталітеті. Географічне середовище, яке призводить до непередбачуваності результатів праці, є суттєвим фактором, який вплинув на формування національного характеру. Ці особливості знайшли яскравий прояв у казках, поговірках і приказках [3; 4; 5]. Можливість екстенсивного розвитку етносу на основі необмеженості всіх видів ресурсів дозволило постійно знімати суперечності, які визріли всередині кожної комірки, не змінюючи принципово його структури. Екстенсивний характер розвитку відрізняв нашу культуру як від культур Західної Європи, де такі можливості були вичерпані до XII-XIV ст., так і від цивілізації Південно-Східної Азії, зокрема Китаю, Японії, Кореї. Культури, які стали зараз для нас референтними, протягом багатьох століть розвивались як культури переважно інтенсивні. Суперечності, які виникали в процесі екстенсивної урбанізації, вирішувались за рахунок притягнення практично необмежених людських і природних ресурсів. Таким чином, утворюється замкнене коло, яке виявляється розірваним в результаті першої кризи екстенсивної моделі розвитку, політичним втіленням якої стала Велика Жовтнева революція. Основною причиною цієї кризи стала доки що збережена можливість екстенсивного розвитку на основі традиційних сільськогосподарських технологій.

Умовою переходу до інтенсивної моделі розвитку є вичерпання трьох джерел, які забезпечили протягом століть можливість притягнення необмеженої кількості ресурсів для вирішення внутрішніх конфліктів – високого природного приросту, наново освоєваних земель і дуже дешевої сировини (руди, енергоносіїв тощо).

Перехід від екстенсивної до інтенсивної моделі розвитку пов'язаний з якісними змінами, що стосуються як структури етносу, так і змісту національної культури в широкому розумінні слова. Головним напрямком структурних змін є диференціація етносу, кристалізація стабільних груп (територіальних, соціальних, етнокультурних), формування урбаністичної культури і якісно нових міських локальних субкультур. На новому етапі підсилюється роль конкуренції як фактору, який впливає на всі аспекти соціального життя етносу, оскільки в процесі екстенсивного розвитку конкуренція погашалась за рахунок притягнення додаткових ресурсів. Відповідно підсилюється роль соціальних і культурних механізмів, які регулюють наслідки конкуренції (зокрема, закону в житті суспільства як принципу управління в порівнянні з особистим наказом). Суперечності між принципами екстенсивної та інтенсивної культури, і групами, які зберігають прихильність екстенсивним нормам і на внутрішньогруповому рівні, що призводить до зростання психологічної напруги в етносі.

Розглядаючи етноконфесійний фактор розвитку і ділової культури, слід відзначити, що саме православ'я внесло вирішальний і найбільш масштабний вклад у формування культури, саме воно створило “модельний” для східнослов'янського етосу тип особистості.

Зв'язуючи “капіталістичний дух” з протестантською етикою, М.Вебер зробив акцент на тому, що протестантизму уже передувала тривала традиція чернецької аскези. На Заході церква розвивала цю традицію ще з кінця 400-х років, рекомендуючи, крім молитви, також фізичну працю (до 7 годин на день) і щоденні навчальні заняття [6]. Це сприяло формуванню в монастирському середовищі середньовічної Європи культурного про шарку, який став сховищем економічної культури і “римської” освіченості.

В Стародавній Русі православ'я було прийнято для етики, адекватно традиціям зовсім іншого характеру. Як показав Л.М.Гумільов, до числа основних причин вибору православ'я князем Володимиром належала прийнятність етичних норм уже існуючим традиціям [7, с.58; 8, с.102].

Ця точка зору отримала своєрідний розвиток у К.Касьянової, яка пише про православ'я як про інститут подолання негативного національного “генотипу”, що характеризується рисами агресії: “надзвичайно сильно підкреслене в православ'ї значення смирення є, по всій видимості, культурна реакція на генотип” [9, с.244]. Проте, на її думку, ні про яку остаточну перемогу православної етики над “язичницькими стихіями” говорити не можна. “Коли відмовляє механізм смирення і почуття провини, тоді ... виникають ідеї параноїчного і маніакального типу на зразок “Москва – Третій Рим” – в епоху Івана Грозного, або побудова соціалізму в окремо взятій країні – при Сталіні”.

Розглядаючи основні характеристики православної доктрини і оцінюючи її потенціал і вплив на розвиток національної економічної культури, потрібно відзначити, що з економічної точки зору православна доктрина частіше за все критикується за “слабкість” і “непродуктивність” трудової етики. Т.Є.Коваль зазначає, що православ'я явно або неявно формувало своєрідну гедоністичну мотивацію трудової діяльності. Праця виявляється цінною лише у зв'язку з тим, що сам її процес доставляє задоволення майстру. Друга можливість, яка складає трудову мотивацію (праця як джерело прибутку) православною етикою була значною мірою блокована. Дійсно, “... до прибутку, отриманого від ремесла і торгівлі, в православному суспільстві ставлення було негативним” [9, с.77].

Тут необхідно згадати і про інший бік впливу православної етики на ставлення до способу отримання і збереження багатства. Саме православна етика формувала у підприємницькому середовищі такі якості, як висока довіра до партнера, вірність слову навіть в ущерб власній вигоді, використання безвідсоткового кредиту, коректне ставлення до конкурентів тощо [10]. Слід відзначити, що основною відмінністю протестантизму від православ'я є проголошення протестантською етикою принципу рівності людей на старті, рівність громадська і тим самим, не виключає наступної майнової, економічної диференціації, стимулює на постійні випробування віруючим своєю вибраністю за допомогою праці і успіху як її наслідку. У цьому сенсі протестантизм органічно відповідає ринковим умовам. Ще одним характерним елементом православної трудової етики були широко розповсюджені хрестові походи і молитви-прохання про сприятливу погоду, багатий врожай, в пам'ять про неврожай, у зв'язку з початком і закінченням посівних робіт тощо. Можна стверджувати, що православний ритуал у багатьох аспектах заміщав у селянина економічну раціональність.

На основі порівняльного аналізу японським професором С.Хакамадою соціально-психологічного складу мислення японців і росіян був зроблений висновок, що в обох країнах і в Росії, і в Японії традиційно подавлялись природні почуття і бажання. До цього часу в Японії це відіграє позитивну роль. Що ж стосується Росії та інших східних слов'ян на теренах колишнього СРСР, то тут подібні традиції “породили не лише комуністичне авторитарне суспільство, але і сьогодишній хаос і труднощі”. Причина в тому, що в Японії отримав значний розвиток механізм суспільного або соціально-психологічного змісту природних почуттів, бажань та егоїстичних прагнень. Однією з причин його виникнення є обмеження природних ресурсів, а також суспільна система, за якої нікуди були сховатись від “чужих очей”. Все це сприяло формуванню таких національних рис, як увага до порядку і довірливі стосунки між людьми, працелюбство і пунктуальність є необхідною умовою існування сучасної цивілізації і ринкової економіки.

В Японії вчення дзен і “менеджмент японського зразку” пов'язані між собою досить чітко. Із цього не слідує, звичайно, що кожен службовець будь-якої компанії наполегливо оволодіває технікою медитації, історією вчення та іншими його таємницями. Не викликає сумніву, проте,

надзвичайна схожість дзен і самого духу японського менеджменту, а також те, що лише досягнення суті дзен дає іноді єдиний ключ до розуміння досить суттєвих аспектів японської культури управління.

Труднощі східнослов'янських суспільств у багатьох аспектах пояснюються недовіком соціально-психологічних обмежень. Насамперед, ретельність і самоконтроль як традиції були слабкі, виняток складали лише особливі суспільства, наприклад, релігійні. На думку Л.Собчика, японці у своїй більшості відрізняються високим рівнем самосвідомості, вираженим почуттям колективізму і відповідальності і в цілому являють собою конформну і соціально податливу групу. Вони розсудливі і песимістичні. Складний баланс між егоцентричними прагненнями і соціальними вимогами у них реалізується на користь соціуму з проявами вираженої готовності до відмови від самореалізації, що природно, підвищує рівень тривожності і схильності до зниження настрою.

Порівняльний аналіз психологічного профілю американської і російської нації свідчить про те, що американці більш раціональні і менш емоційні, більш прагматичні. Вони, як правило, не схильні до ідеалізації, в міру прагнуть до спілкування, формальні в контактах, не відрізняються надмірною сентиментальністю. Росіяни, як і інші східні слов'яни, гіперемоційні, і менш раціональні, схильні до ідеалізації, сентиментальні, щедри, у спілкуванні проявляють полярні тенденції від любові до ненависті.

“Середній росіянин самобутній, інтуїтивний, багатий творчою видумкою, відрізняється безладністю, емоційний але не злобливий, відчуває схильність до обговорення різних проблем без серйозних спроб на практиці реалізувати свої фантазії, невдоволений життям, але як істинний фаталіст нічого змінювати не збирається, він готовий бунтувати на рівні застілля або кухонних розмов, але всерйоз що-небудь робити ліниться або боїться. Він розтрачує себе більше емоціями, аніж вчинками, більше переживаннями, піснями, танцями, п'янками, аніж добре спланованим підприємництвом, господарюванням, політичною організованістю” [3, с.386-387].

Слід звернути увагу і на інші якості східних слов'ян, виявлені в психологічних дослідженнях. Насамперед, це схильність до ціннісно-раціональних або навіть ірраціональних критеріїв у формуванні кола спілкування, мотивації і оцінках діяльності, міцність традицій і ритуальність поведінки, виражена схильність слідувати за неформальним лідером. Проте найбільш цікавим здається докладно розглянута К.Касьяною властивість східнослов'янського психологічного типу поєднувати в собі полярні якості – високу здатність до самоконтролю і її протилежність – емоційну незрілість.

Для наших співвітчизників, з одного боку, характерна висока здатність до самоконтролю, аж до самоутиску. З іншого боку, наприклад, можна виділити таку якість як “емоційна невихованість”, коли не людина володіє емоціями, а вони нею. В стані гніву або веселощів, вона стає повністю “нестриманою”, і будь-які спроби зупинити її викликають лише нові сплески розбурханих почуттів. Показник “емоційної невихованості” у східних слов'ян значно вищий, аніж у американців.

Образ нашого співвітчизника як ділового партнера виглядає достатньо своєрідним, якщо порівняти з образами представників не лише поєвропейського, але і західноєвропейського ареалу. В цьому контексті розглядає росіян як ділових партнерів фахівець в галузі порівняльного менеджменту Р.Д.Л'юїс. Факторами основних рис російського характеру він називає багато століть “безжалісного авторитарного режиму”, “неосяжні простори” і “незмінну суворість клімату”. Кожний з цих факторів, на думку Л'юїса, своєрідно позначився на характері поведінки в праці. Так, суворий клімат призвів до звички нерівномірних темпів роботи і в той же час до наполегливості у праці. Він підкреслює, що “і царському, і радянському режиму легко було керувати людьми завдяки тому, що вони були схильні до колективізму, покірності, самопожертвування, терпіння” [12, с.317].

Згідно з Л'юїсом, для партнерських відносин з американцями та росіянами необхідне вміння підібрати ключ до їх характеру: “Російські цінності глибоко людяні, їхні герої універсально аутентичні, їхні зовнішні прояви і символи повні артистизму й естетики” [12, с.326]. К. Дж. Бейкер доповнює судження Д.Л'юїса своїми спостереженнями – результатом власного довгого досвіду. Згідно з цією точкою зору, “є низка ключових відмінностей у тому, як багато американців і росіян підходять до взаємовідносин. Американці схильні до значної відкритості і довіри в нових відносинах – до тих пір, доки інша людина не зробить нічого, що розчарує їх довіру. Наші співвітчизники схильні до більшої обережності і оцінюють кожний крок, перш ніж переконаються, що на іншу людину можна повністю поклатися. Американці схильні базувати свої робітничі відносини на доцільності: що є найбільш зручним, хто має необхідні навички, контакти і ресурси,

хто може брати участь в проєкті. Наші співвітчизники схильні заводити дружбу на основі спільно розділених принципів, цінностей і поглядів, рівно як і міжособистісного комфорту.

Моделі економічної поведінки вербалізуються в російському народному фольклорі, відображаючи основні механізми та інститути ринкового обміну. В.І.Верховин в своїх дослідженнях звертається до пошуку та інтерпретації раціонального змісту приказок і поговірок, зібраних В.Далем в середині XIX ст. [4, с.109]. Згідно зі спостереженнями В.І.Верховина, ідея власності має в фольклорі досить складну структуру. Але найбільш яскраво у цій структурі виражені два компоненти:

- недостатність традиційних та інституціональних механізмів захисту прав власності;
- дуалізм у ставленні до чужого майна – зневага, з одного боку, і відповідальність – з іншого.

На нашу думку, проблема вітчизняної економічної культури, що є запорукою ефективного розвитку виробничо-комерційних компаній, полягає не в негативності якихось конкретних її якостей і не в слабкій вираженості в ній тих чи інших властивостей, які принципово важливі у сучасній ринковій економіці. Вона значною мірою пов'язана з тим, що весь цей культурний арсенал не може бути використаний однаково ефективно в різних напрямках економічного будівництва – можна передбачити, що вітчизняна національна культура сформувала економічно-культурний простір, не наділений властивістю ізотропності [4, с.130]. Дійсно надрезультат зазвичай досягався у деяких вибраних напрямках, які проголошувались пріоритетними, при цьому інші напрямки стагнували протягом життя поколінь. У цьому контексті зовсім справедливим можна вважати зауваження С.Лур'є: “Прийнято вважати, що німці люблять порядок, а росіяни – ні. Думаю, що це твердження не можна довести. Опитування показує, що в однакових соціальних прошарках і у німців, і у росіян любов до порядку приблизно однакова. Питання в тому, які сфери життя народ упорядковує, а які ні” [14, с.53]. І суть у даному випадку полягає не лише у тому, які сфери діяльності фінансуються, а які ні, скільки у тому, які з них артикуються культурою, а які залишають людей байдужими.

Досвід останніх років показує, що економічне зростання неможливе без розробки власних, українських моделей управління, це передбачає виконання певних умов:

- шлях до власної моделі управління лежить через відродження національних культурних традицій в праці і управлінні;
- особливості геокліматичного фактору, який полягає у природному середовищі, що відіграє величезну роль у формуванні типу господарства, всієї системи життєдіяльності людей, трудових навичок, умінь. Геокліматична концепція формування цивілізації обґрунтовує унікальність національного розвитку, менталітету, соціально-культурного і психосоціального типу людей, які живуть на даній території, тією обставиною, що формування культури відбувається в умовах незвичайних перепадів природних процесів;
- укріплення етноконфесійного фактору – православна етика протягом багатьох століть формувала у підприємницькому середовищі такі якості, як найвища довіра до партнера, вірність слову навіть в ущерб власній вигоді, використання безвідсоткового кредиту, коректне ставлення до конкурентів.

К світовій практиці протягом другої половини XX ст. – на початку XXI ст. найбільш відомими стали дві цілісні системи менеджменту – американська і японська, – кожна з яких чітко будувалась на альтернативних системах цінностей. В одному випадку – результативно-індивідуалістичній, в другому випадку – результативно-колективістській. Вітчизняний досвід управлінської культури, арсенал ефективних технологій вітчизняного менеджменту не отримав системної, культурно-антропологічної інтерпретації.

В роботі виробничо-комерційних компаній потрібно враховувати: особливості національної культури у взаємозв'язку зі стереотипами поведінки у сфері праці, стабільні форми її організації і управління, а також беручи до уваги особливу роль православ'я у формуванні вітчизняних культурних традицій, основних цінностей соціуму.

Література:

1. Кива А.В. «Економіка – язык – культура» через призму виртуальної реальності. / А.В. Кива // Общественные науки и современность. – 2001. – №4. – С. 44-48.
2. Материали круглого стола «Економіка – язык – культура» через призму виртуальної реальності // Общественные науки и современность. – 2000. – №6. – С. 34-47.

3. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. / Л.Н. Собчик. – М.: Просвещение, 1997. - 480 с.
4. Верховин В.И. Модели экономического поведения и их вербализация в русском народном фольклоре. / В.И. Верховин // Мир России. – 2001. – Т. 10, № 1. – С. 106-124.
5. Касьянова К. О русском национальном характере. / К. Касьянова. – М.: Институт национальной модели экономики, 1994. – 267с.
6. Карсавин Л.П. Монашество в средние века. / Л.П. Карсавин. – М.: Высшая школа, 1992. – 223 с.
7. Гумилев Л.Н. От Руси к России. Очерки этической истории. / Л.Н. Гумилев. – М.: Экопрос, 1992. – 336 с.
8. Карамзин Н.М. Предания веков. / Н.М. Карамзин. – М.: Мысль, 1988. – 768 с.
9. Коваль Т.Б. Православная этика труда // Мир России. / Т.Б. Коваль. – 1994. – №2. Том III. – С. 54–96.
10. Афанасьев Э. О некоторых православных принципах формирования рыночной экономики. / Э. Афанасьев. // Вопросы экономики. – 1993. – №8. – С. 54-59.
11. Хакамада С. Самоорганизация и стихийность: опыт сравнительного социально-психологического анализа Японии и России. / С. Хакамада. // Социс. – 1999. – №3. – С.67-79.
12. Льюис Р. Деловые культуры в международном бизнесе: от столкновения к взаимопониманию. / Пер. с англ. / Ричард Д. Льюис. – М.: Дело, 1999. - 440 с.
13. Бейкер К. Дж. Как устроить работающие взаимоотношения. / Бейкер Кэтрин Дж. // Знание – сила. – 1996. – №1. – С.8-10.
14. Лурье С. Антропологи ищут национальный характер. / С. Лурье // Знание – сила. – 1994. – № 3. – С. 46-53.

© Греков О.М., 2011.